

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی از دیدگاه ابن‌سینا^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷

زهرا محمدی خشویی^۲

رضاعلی نوروژی^۳

فروغ السادات رحیم‌پور^۴

DOI: 10.30497/AP.2024.245797.1660

چکیده

تربیت عقلانی پرورش نیروی عقل است. عقل در قدرت استدلال و تجزیه و تحلیل و ترکیب امور در نظام تعلیم و تربیت نقش مهمی ایفا می‌کند؛ از این رو هدف مقاله حاضر، شناسایی و تبیین مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی از منظر ابن‌سینا و بیان راهکارهای تربیتی در مواجهه با آن‌ها برای بهره‌گیری در نظام تعلیم و تربیت است. روش پژوهش، روش کیفی است که به شیوه تحلیل داده‌ها از مدل کلایزی بهره گرفته است. جامعه تحلیل، مجموعه کتاب‌ها و شرح‌ها و مقالات نگاشته شده در زمینه آراء ابن‌سینا است. به اعتقاد ابن‌سینا تربیت عقلانی، به معنای پرورش قوه عقلانی جهت رسیدن به قرب الهی است که با شناخت موانع و عبور از آن‌ها می‌توان عقل متری را بالنده کرد. یافته‌های مقاله در بخش موانع در سه محور شناختی و نگرشی و مهارتی شناسایی شد. در محور شناختی مؤلفه‌های وهم، ستیزه‌جویی با حقیقت، اختلال در حواس، طغیان‌های نفسانی، در محور نگرشی مؤلفه‌های عدم تمایز میان خوبی‌ها و بدی‌ها (فضائل و رذائل)، خشم و غضب، عدم خلوص نیت، وابستگی به امور دنیوی، و در محور عملی مؤلفه‌های سرکشی در برابر فرامین الهی، تحریکات شیطانی، افزون‌خواهی (حرص)، شهوت‌رانی بررسی شد و به همراه شرح هر مؤلفه به تبیین راهکارهای جدید تربیتی در مواجهه با موانع تربیت عقلانی پرداخته شد.

کلیدواژه‌ها: ابن‌سینا، تربیت عقلانی، موانع شناختی، موانع عملی، موانع نگرشی.

۱. مقاله حاضر، برگرفته از رساله دکتری با عنوان تحلیل و ارائه الگوی تربیت عقلانی بر اساس اندیشه‌های فلسفی ابن‌سینا، دانشگاه اصفهان است.

۲. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

Mohammadi.zahra3787@gmail.com

۳. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).
nowrozi.r@gmail.com

۴. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
fr.rahimpour@gmail.com

مقدمه

تفکر از ویژگی‌های ذاتی انسان و وجه تمایز وی از دیگر موجودات است. یکی از عوامل مؤثر در نظام تعلیم و تربیت تقویت نیروی عقل است. برای مفهوم عقل در کتب لغت معانی مختلفی مانند امساک، نگه‌داشتن و گره‌زدن، دانش و درک و فهم حقایق و تشخیص حق از باطل ذکر شده است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۳، ص ۵۷۸). برخی معتقدند واژه عقل مصدر، و به معنای بند در پای بستن است؛ زیرا خردودانش مانع رفتن انسان به سمت رفتار زشت می‌شود (دهخدا، ۱۳۴۱، ص ۳۷۰). عقل یکی از ابزارهای کسب معرفت و تأثیرگذار در رشد و تربیت انسان است. از نظر لغوی عقل مخالف جهل است و در اصطلاح به معنای بستن و گره‌زدن و آن چیزی است که به وسیله آن خیر و شر و حق و باطل تشخیص داده می‌شود (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۵۵). تربیت اعتدال‌بخشیدن و فراهم کردن زمینه‌ها و قابلیت‌ها و عوامل مؤثر برای به فعلیت رساندن و شکوفا کردن استعدادها و انسان در جهت مطلوب است (شکوهی یکتا، ۱۳۸۰، ص ۴). تربیت جنبه‌هنجاری و تجویزی دارد و هر نظام تربیتی برحسب ارزش‌های خود، تربیت را تعریف می‌کند؛ به همین جهت دارای تعریف واحدی نیست (باقری، ۱۳۹۴، ص ۲۳). تربیت عقلانی فعالیت هدافمند در جهت شکوفاسازی اندیشه‌متربی بر مبنای اصول حاکم بر فرایند تربیت است؛ از این رو روش‌های مناسب تربیتی باید به گونه‌ای باشد که خود متربی با اندیشه خود چیزی را بشناسد، باور کند، تصمیم بگیرد و بدان عمل کند (احسانی، ۱۳۹۴، ص ۳۹۹). تربیت عقلانی، بنیادی‌ترین بخش تربیت است که در آن، ضمن پرورش صحیح قوای عقلی، انسان می‌تواند به خودباوری و رشد کامل تر دست پیدا کند (گوتک، ۱۳۹۶، ص ۵۵). بُعد عقلانی برای رسیدن به سرمنزل مقصود، یعنی سعادت و تکامل، به تربیت نیاز دارد؛ از این رو تربیت عقلانی جهت مهیا کردن شرایط لازم برای پرورش ادراک و تفکر انسان در مواجهه با جهان هستی ضرورت پیدا می‌کند (ملکی، ۱۳۸۹، ص ۲۵۰). تربیت عقلانی اهمیت دارد؛ چون یکی از اهداف اساسی دین اسلام تشکیل حکومت و دولت عقلانی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ص ۲۲). جایگاه تربیت عقلانی در خودسازی و سازندگی انسان و جامعه چنان مشهود است که برخی از صاحب‌نظران، مشکلات اخلاقی امروزی را به سبب کم‌رونق بودن نقش عقل در زندگی می‌دانند. بدیهی است

که با تقویت بیشتر جنبه‌های معنوی، فضای روحی و روانی مناسبی در انسان به وجود می‌آید و نفس و تمایلات نفسانی تعدیل می‌شود و عقل و تفکر او رشد پیدا می‌کند. بی‌تردید یکی از جنبه‌هایی که می‌تواند در تربیت مطلوب و غلبه بر هوای نفس انسان نقش عمده‌ای داشته باشد، تربیت عقل است (علائی، ۱۴۰۰ ش، ص ۱۱۷).

امروزه رویکرد بازاری اهداف تعلیم و تربیت را از حقیقت‌محوری به بازارسازی تقلیل داده‌اند. در این رویکرد پایگاه اجتماعی و منزلت حقیقی دانش تنزل داده می‌شود و روابط ابزاری بین عناصر نظام آموزشی حاکم می‌شود. تربیت‌های بازاری شده دیگر معنی بهجت‌آفرینی درونی برای متریبان ندارد. تربیت هم نسبت به یادگیرندگان، تجسم بیرونی دارد و خبری از استقرار دانش در جان انسان و تحول باطنی و ارزش ذاتی نیست و همه‌جا صحبت از سود بیشتر و ظاهرسازی است. تربیت با این رویکرد به منزله اطلاعات کمی بیرونی شده است که به شکل کالای تولیدی نه تنها کارکرد بازاری بلکه در مواردی کارکرد سیاسی معطوف به قدرت دارد و برحسب نتایج بیرونی ارزیابی می‌شود. انسان با داشتن نیازهای گوناگون وجودی ترجیح می‌دهد برای رفع نیازهای اولیه زندگی خویش از خردورزی استفاده ابزاری داشته باشد؛ از این رو با طرح موضوعات سطحی از ورود به ساحت‌های متنوع عالم انسانی محروم می‌شود و با این رویکرد نیازهای متعالی انسان مغفول می‌ماند. به تعبیری در این رویکرد اشیاء و انسان را یکسان می‌انگارند (مارکوزه، ۱۳۶۲، ص ۱۵۷). عقلانیت ابزاری، به دنبال گزینش بهترین وسیله برای دستیابی به اهداف مشخص و ترجیحات فردی یا سازمانی است. مقابل عقلانیت ابزاری، عقلانیت حقیقی و معنوی است. عقلانیت حقیقی و معنوی باید برخاسته از جوهره انسانی و براساس اصول ارزش‌شناختی و ارزش‌مداری او باشد (Tomer, 2008, p. 1706). مؤلفه‌های رفتار عقلانی را می‌توان در مشخص کردن اهداف و تعیین بهترین خیر برای انسان و توجه به پیامدهای بلندمدت رفتار او و ملاحظه اخلاقیات و داشتن شادمانی برای او در نظر گرفت (رحیمی و حسینی، ۱۳۹۸، ص، ۸۸-۶۹). به نظر می‌رسد عقلانیت ذاتی با توجه به اینکه درستی و نادرستی امور را با حقیقت می‌سنجد، بدیلی برای عقلانیت ابزاری و تأمین‌کننده حیات معنوی و هدفمند برای انسان‌ها باشد. در بین فلاسفه اسلامی، فارابی از جمله فیلسوفانی بود که بحث عقل از

مهم‌ترین دغدغه‌های وی محسوب می‌شد (عثمان، ۱۳۶۱، ص ۲۴۷) و به‌رغم تلاش‌های عظیم علمی که به خود اختصاص داد و به‌صورت جدی آن را پیگیری کرد؛ اما این مبحث ناقص ماند و در فلسفه ابن‌سینا تکمیل شد، چراکه وی معتقد بود عقل، صورت‌ها را از عقل فعال دریافت می‌کند و به‌صورت تدریجی تکامل می‌یابد و بر تمام امور در عقل فعال می‌شود. وی با تعریف عقل مستفاد به مرتبه تعقل، تا حدود زیادی وابستگی عقل انسان را به عقل فعال روشن کرد (دیباچی، ۱۳۸۵، ص ۸۴)؛ از این‌رو اندیشه ابن‌سینا می‌تواند راه‌های مقاومت در برابر مسئله یادشده را فراروی مریان و متریبان در تربیت عقلانی قرار دهد. بنابه‌نظر او عقل، حقیقت را درباره هر مسئله‌ای به‌وسیله آموزش و مطالعه عمیق کسب می‌کند. وی طراحی جهان را عقلانی می‌پندارد و تربیتی را قبول دارد که بتواند عقل را رشد و پرورش دهد و این عقل پرورش‌یافته قادر باشد به نظم جهانی و عقل کلی که آن را ترسیم کرده است، پی ببرد. باوجود چنین عقل تربیت‌یافته‌ای، شخص خردورزی و تفکر را هدف مهم در کسب شناخت و معرفت قلمداد می‌کند. تفکر و اندیشه باعث رشد و افزایش دانش و لذت‌بردن از آن می‌شود. از نظر ابن‌سینا، تربیتی پذیرفتنی است که عقل آن را مدیریت کند و هدف از تربیت عقلانی همان اندیشه‌ورزی است که انسان براساس علم و دانش عمل، و حقیقت‌یابی می‌کند؛ بنابراین مهم‌ترین هدف شیخ‌الرئیس از تربیت عقلانی خردورزی در امور است. وی معتقد است که رسیدن به عالی‌ترین مرحله رشد انسانی از طریق عقل فعال امکان‌پذیر است و این دستیابی در همه افراد یکسان نیست و باید در آموزش به تفاوت‌های فردی یادگیرندگان توجه کرد؛ بنابراین می‌توان دریافت که تربیت مدنظر او، تأکید بر خردورزی و کسب حقیقت در امور است. رویکرد ابن‌سینا به تربیت، عقلانی است (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، ق، ص ۲۸۲).

امر تعلیم و تربیت باید با جریان رشد عقلی متربی متناسب باشد. یادگیرنده آنچه را می‌تواند یاد بگیرد که با توانایی‌های ذهنی و مقتضیات رشد عقلی وی هم‌خوانی داشته باشد. بیان ابن‌سینا در رابطه با عقل و مراتب آن به‌صراحت بیانگر لزوم اعمال تربیت عقلانی مناسب با ویژگی‌های هر مرحله است. در این اثنا موانعی برای یادگیرنده وجود دارد. از این‌رو با شناخت موانع تربیت عقلانی و گذر از آن‌ها می‌توان راه را برای نیل به این هدف هموار کرد. با توجه به اینکه هدف‌گذاری کلی نظام تعلیم و تربیت کشور ما، براساس مبانی اسلامی طراحی شده، و فرهنگ و ارزش‌های دینی و ملی ما، مبتنی بر تعالی‌جویی و حکمت و فضیلت

است؛ از این رو تدوین نظام تعلیم و تربیت بر اساس فلسفه اسلامی و برپایه حکمت‌های مختلف آن بیش از پیش اهمیت می‌یابد. یکی از این حکمت‌ها حکمت سینایی است. ابن‌سینا یکی از مفاخر فرهنگ اسلامی به شمار می‌رود که اندیشه‌های نو به جهان عرضه داشته، و در زمینه‌های مختلف تربیتی از جمله تربیت عقل نظریات دقیقی ابراز داشته است؛ پس تبیین دیدگاه‌های تربیتی او می‌تواند برای نظام تعلیم و تربیت کشور ضروری باشد. شناخت موانع به اندازه شناخت عوامل و روش‌های تربیت عقلانی مهم است؛ چون با وجود موانع نمی‌توان نیروی عقل و خرد متری را شکوفا کرد؛ از این رو شایسته است مربیان موانع تربیت عقلانی را بشناسند تا با رفع آن موانع، نیروی عقل متریان را به‌خوبی پرورش دهند. در این پژوهش پاسخ این سئوالات خواهد آمد که مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی از منظر ابن‌سینا کدام‌اند و امروزه در نظام تعلیم و تربیت، چه راهکارهای جدید تربیتی در برخورد با این موانع پیشنهاد می‌شود.

پیشینه پژوهش

در اینجا به چند نمونه از پژوهش‌هایی که درباره تربیت عقلانی انجام شده است، اشاره می‌شود:

نوروزی و حاجیانی (۱۴۰۱ ش) در تحقیقی که به روش تحلیل محتوایی، موانع تربیت عقلانی را از دیدگاه هگل بررسی کرده‌اند، نشان دادند که خودمحوری، ترس، تجریدگرایی، شکاکیت سلبی و ریاضت‌کشی از موانع فردی تربیت عقلانی از دیدگاه هگل است و فایده‌باوری، جماعت‌باوری، تظاهر، ریاکاری و ترس از قضاوت منفی، از موانع اجتماعی تربیت عقلانی است. از نگاه هگل موانع تربیت عقلی زمانی آغاز می‌شود که فرد به سبب نداشتن استقلال شخصی، آزادی اراده و جایگاه متقابل و برابر نسبت به دیگری، نتواند خود را به‌عنوان موجود مستقل عقلانی فعلیت ببخشد، یا زمانی که فعلیت می‌یابد، به‌عنوان موجود مستقل عقلانی فعلیت نیابد؛ بلکه به‌عنوان ابژه‌ای در خدمت منافع و مقاصد افراد دیگر قرار گیرد.

در تحقیقی که تقی‌زاده پاسندی و میریان (۱۴۰۰ ش) با عنوان «شناسایی موانع تربیت عقلانی در سیره صادقین (ع) و آموزه‌های قرآنی» به انجام رساندند، ویژگی‌هایی چون طمع، آزمندی، خشم و دوری از اعتدال، موانع تربیت عقلانی مطرح شده‌اند.

نوروزی، غلامی، حیدری و سپاهی (۱۴۰۰ ش) در پژوهشی با عنوان «روش‌های تربیت عقلانی در رویکرد فیض محور فلوپین» به این نتیجه رسیدند که روش‌های تربیت عقلانی مبتنی بر تحول وجودی شامل خیرخواهی، تعالی معرفتی نفس، کنشگری، و روش‌های مبتنی بر تحول معرفتی دربرگیرنده تعاملات عقلانی، شهودی، بصیرت، و راه‌های دستیابی مبتنی بر اعتدال و عقل عملی شامل تمرین فرزاندگی و تهذیب نفس بودند.

در پژوهشی که بهشتی و علایی و سلحشوری (۱۴۰۰ ش) با عنوان «بررسی مبانی معرفت‌شناسی غزالی و ملاصدرا و دلالت‌های آن بر تربیت عقلانی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی آن» به انجام رساندند، نتایج حاکی از آن بود که این دو متفکر درباره برخی از مبانی معرفت‌شناسی، از جمله عقل به منزله امکان کسب معرفت برای همگان، عقل و طبیعت و قلب، به مثابه سه منبع شناخت، و تقویت حواس ظاهری و باطنی اشتراکاتی داشتند؛ ولی از لحاظ حصول ماهیت اشیا و تحقق صور در اذهان، تقدم معارف حسی بر معارف عقلی، آشنایی با سرگذشت و شرح حال پیشینیان، بصیرت‌افزایی، استکمال عقلی، ایجاد اتحاد میان عالم و معلوم، استمداد از منابع شرع مقدس و اهتمام جهت خودشناسی دارای تفاوت‌هایی بودند.

نوذری و زارعی رضایی (۱۴۰۰ ش) در پژوهشی با عنوان «مبانی، مفهوم و اهداف تربیت عقلانی از دیدگاه علامه طباطبائی»، به این نتیجه رسیدند که تربیت عقلانی بر دست‌کم چهار مبنا استوار است: ۱. منشأ عقل‌ورزی در انسان واقع‌بینی و شعور استدلالی است؛ ۲. منشأ ادراکات و علوم عملی شامل ادراکات نظری، احساسات و عواطف باطنی و توانایی انسان در تسخیر دیگر موجودات است؛ ۳. احساسات باطنی و به‌ویژه خوف و رجاء باعث اعتقاد به خرافات می‌شود؛ ۴. عوامل محیطی و ارثی در درک عقلی مؤثر است.

در مقاله «موانع تربیت عقلانی از دیدگاه شهید مطهری»، اثر عشوری و حیدری و نصرآبادی (۱۳۹۲)، موانع تربیت عقلانی شامل علل اخلاقی، عاطفی (مانند پیروی از نفس اماره و مرغوبیت)، علل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی (مانند فرهنگ جبر حاکم بر جامعه، پیروی از عادات اجتماعی) و علل جسمانی (مانند عدم استفاده صحیح از حواس، آثار ناشی از اعتیاد) از منظر شهید مطهری بررسی شده است.

علیرضا احمدی و حمیدرضا نوری (۱۳۹۹) نیز به بررسی جایگاه تربیت عقلانی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش پرداخته‌اند. آن‌ها سعی کرده‌اند تا جایگاه تعقل و تربیت عقلانی را در نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران با محوریت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مشخص کنند. آن‌ها با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، بسترها و نشانه‌های تعقل را تبیین، و برخی از موانع اخلاقی و عاطفی رشد عقل را بیان کرده‌اند. در نهایت این نتیجه به دست آمد که در جای‌جای سند تحول به قاطبه بسترها و نشانه‌های تعقل به‌طور مستقیم پرداخته، و نیز گاهی مخاطبان سند مذکور، به موانع رشد عقل انداز شده‌اند که این امر نمایانگر تعقل و تربیت عقلانی در نظام تعلیم و تربیت است.

امرا^۱ (1993) در کتابی با عنوان *پلوتینوس مقدمه‌ای بر ائانداها* اظهار می‌دارد که پلوتینوس نفس را زندگی‌بخش و وحدت‌دهنده جهان و ابدان می‌داند و بدن برای هستی خود به نفس وابسته است. او نفس را دارای ادراک حسی می‌داند و عقل را فعلیت محض و دارای کثرت همراه با وحدت در نظر می‌گیرد.

امیلسون^۲ (2007) در پژوهش خود با عنوان «خرد نزد فلوطین» با نگاه تنزیهی به مقوله واحد می‌نویسد: هیچ چیز را نمی‌توان بر یکتا (واحد) ضمیمه کرد. و هستی دارای کنش درونی و بیرونی است. کنش بیرونی بازتابی از کنش درونی است. فلوطین استعاره ردّ پا گذاشتن را نمونه‌ای برای کنش بیرونی می‌داند. از نظر فلوطین شناسایی یک چیز، روشی برای مالکیت و تصاحب آن چیز است. نفس هم می‌تواند با شناختن و روی آوردن به بعد عقلانی عقل را مالک و تصاحب کند و به عبارتی عقلانی شود.

مقالات بسیاری در زمینه تربیت عقلانی نگاشته شده است؛ ولی مقاله‌ای که در آن افزون‌بر موانع، به راهکارهای تربیتی نیز پرداخته باشد، یافت نشد؛ از این‌رو، مقاله پیش‌رو، کاری نو و جدید به شمار می‌رود.

روش پژوهش

جامعه آماری این پژوهش شامل کتب و تألیفات ابن‌سینا در اولویت اول و پس از آن شروح نوشته‌شده بر اندیشه‌های وی و همچنین تألیفات و مقالات تدوین‌شده درباره آراء او در زمینه

---

1. Omeara
2. Emilsson

تربیت عقلانی است. روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی است. بدین منظور این مراحل طی شد: ۱. تدوین پرسش‌های پژوهش براساس پیش‌فرض‌های ذهنی محقق (ادیب حاج باقری، پرویزی، و صلصالی، ۱۳۹۴، ص ۲۹۰)؛ ۲. تعریف واحدهای تحلیل: چون به صورت اساسی به دنبال گفته‌ها و آراء شخصی ابن‌سینا درباره موانع تربیت عقلانی بودیم، موضوع لذا به عنوان واحد تحلیل استفاده شد (Mayring, 2014, p??)؛ یعنی هر بخش از متن موضوعی داشت که یک واحد در نظر گرفته شد؛ ۳. استفاده از نظام مقوله‌بندی: در پژوهش حاضر، مقوله‌بندی براساس نظام قیاسی انجام شد. پس از تعیین مقولات، نمونه‌گیری هدفمند انجام شد که طی آن، منابعی بررسی شد که درباره موضوع مدنظر حاوی بیشترین اطلاعات بودند. این منابع از پیش به‌طور کامل مشخص نبودند و انتخاب هرکدام به اطلاعات حاصل از منابع قبلی بستگی داشت؛ از این‌رو نمونه‌گیری تا اشیاع نظری مقولات ادامه یافت (گال^۲، بورگ، و گال، ۱۳۹۵، ص ۵۳)؛ ۴. تحلیل و تفسیر: داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از مدل کلاززی تجزیه و تحلیل شد (Colaizzi, 1978, 7-48).

این مراحل خطی نیستند. سه مرحله تا زمان اشیاع داده‌ها، درباره منابع انجام می‌شود. پس از اشیاع، مراحل بعدی آغاز می‌شود. براین اساس مراحل زیر طی شد: ۱. منابع دست اول خوانده شد و برای درک برخی جملات به شروح آن کتاب‌ها مراجعه شد؛ ۲. جملات در قالب موضوع مشخص شد؛ ۳. هر جمله در قالب یک مفهوم توصیف‌کننده خلاصه شد. مراحل یک تا سه درباره چند کتاب تا اشیاع داده‌ها انجام شد؛ ۴. پس از اشیاع داده‌ها مفاهیم نزدیک به هم ذیل یک مقوله مشترک قرار گرفت؛ ۵. مقوله‌ها براساس شباهت در دسته‌های بزرگ‌تری قرار گرفتند؛ ۶. با مراجعه دوباره به منابع بررسی شده، نتایج اعتباریابی شد؛ ۷. نتایج به‌دست‌آمده از مرحله پیش در یافته‌ها اعمال شدند. در ادامه به موانع تربیت عقلانی از نظر ابن‌سینا و راهکارهای تربیتی آن می‌پردازیم.

۱. موانع تربیت عقلانی از نظر ابن‌سینا

باتوجه به مطالب جمع‌آوری شده از ابن‌سینا مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی براساس اندیشه وی در سه محور شناختی و نگرشی و عملی شناسایی شد که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود.

-
1. Mayring
  2. Goal
  3. Colaizzi

۱-۱. مؤلفه‌های شناختی

محور شناختی به فرایند پردازش اطلاعاتی می‌پردازد که در ذهن صورت می‌گیرد و دربرگیرنده توجه، ادراک، حافظه، حل مسئله، خلاقیت و استدلال است (ساراسون و ساراسون، ۲۰۰۵ م، ص ۱۰). براین اساس مؤلفه‌هایی که در این محور قرار گرفتند، عبارت‌اند از:

۱-۱-۱. وهم

به نظر ابن‌سینا عوامل درونی سبب برخی از خطاها و موانع شناختاری عقل می‌شود. این عوامل از درون شخص ادراک‌کننده نشأت می‌گیرد. منظور از خطای شناختاری عقل آن است که در ماهیت امور کلی ادراک نفس است اتفاق می‌افتد؛ خواه این ادراک بدیهی باشد خواه غیربدیهی. این خطا به ادراکاتی تعلق می‌گیرد که از راه عقل حاصل می‌شود و همان‌طور که گفته شد، ماهیت کلی دارد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ق، ص ۱۴۷). شیخ‌الرئیس در مباحث خود وهم را عامل درونی خطا معرفی می‌کند. وی در تعریف «وهم» می‌گوید: وهم قوه حاکم در حیوان است که مانند حکم عقل در انسان است، و حسی است و به صورت جزئی معانی را درک می‌کند؛ بلکه تخیلی است که مقرون به جزئی بودن و صورت حسی است و بیشتر افعال حیوان از این قوه صادر می‌شود. وهم ادراک‌کننده صورت‌ها است و عقل برخلاف وهم، ادراک‌کننده معانی کلی است. عقل در مقدمات از وهم کمک می‌گیرد؛ درحالی که فطرت انسان در صورتی صادق است که در حضور عقل باشد؛ ولی فطرت وهم گاهی صادق و گاهی کاذب است. علت خطای فطرت وهم در این است که در حوزه محسوسات عمل می‌کند و وقتی در امور غیرمحسوس وارد شود، باعث به وجود آمدن خطا می‌شود و اگر عقل و وهم هرکدام در محدوده خود عمل نکنند، خطا پیش می‌آید (ابن‌سینا، ۱۳۷۹، ص ۱۱۷).

از منظر ابن‌سینا راه عبور از مانع «وهم» که برای عقل پیش می‌آید، برطرف کردن وهم در امور غیرمحسوس است. وی برای مصون ماندن عقل از وهم روش معرفت‌شناسی را پیشنهاد می‌کند؛ چراکه از نظر ابن‌سینا وهم در قبول برخی از قیاس‌ها به موازات عقل حرکت می‌کند؛ ولی از قبول نتیجه آن سرباز می‌زند و این تناقض بین عقل و وهم آشکار است. به این ترتیب، برای این که وهم نتواند مانع و خطایی برای عقل به وجود آورد، باید مفاهیم نظری به‌طور

صحیح به مفاهیم بدیهی ارجاع داده شود تا ادراک عقل مصون از خطا باشد و تربیت آن میسر شود (ابن سینا، ۱۳۸۴، ص ۳۷).

۱-۱-۲. ستیزه‌جویی با حقیقت

ابن سینا اشقیاء را کسانی می‌داند که قوه عقلی خود را به فعلیت نرسانیده‌اند و برای تحصیل کمالات عقلی تلاشی نکرده‌اند. اینان پس از مفارقت از بدن دچار شقاوت ابدی می‌شوند. از دیدگاه وی آن‌ها ستیزه‌جویانی هستند که نسبت به عقاید باطل خود تعصب دارند و در تحصیل کمالات علمی کوتاهی، و با حقیقت ستیزه‌جویی می‌کنند (ابن سینا، ۱۴۰۴، ق، ص ۴۲۸). وی منشأ چنین اعمالی را وجود مانع در تربیت عقل نظری می‌داند که به اخلاق پست و اعمال ناشایست انجامیده است. از نظر ابن سینا صاحبان این اعمال، دچار عذاب ابدی خواهند بود (۱۳۸۲ ابن سینا، ص ۱۵۲). برای محو این مانع به راهکارهای تربیتی، همچون ستیزه‌جویی با حقیقت، پرسش از اهل ذکر، بینش و بصیرت، و تلاش برای کسب کمالات علمی می‌توان اشاره کرد.

۱-۱-۳. اختلال در حواس

نخستین مرحله ادراک، ادراک حسی است. علم و دانشی که انسان به دست آورده، به صورت مستقیم یا با واسطه و غیرمستقیم از راه حواس بوده است. به عبارت دیگر، کلیه علوم نظری، یعنی علم به خواص اشیا و آنچه از معارف عقلی در پی آن می‌آید، همه از حس آغاز می‌شود و اگر کسی فاقد حسی از حواس باشد، از همه علوم دریافتی از آن حس، اعم از علوم تصویری، تصدیقی، بدیهی و نظری بی‌بهره خواهد ماند. ابن سینا ادراک حسی را امکان‌پذیر نبودن شناخت حقیقت اشیا محسوس و محدود به شناخت خواص، أعراض و لوازم اشیا می‌داند و بر عقل و روش عقلی به حس و روش تجربی تأکید و توجه دارد (اخلاقی، ۱۴۰۱، ش، ص ۳۸). از نظر ابن سینا ادراک حسی همیشه درست نیست، بلکه گاهی غیرواقعی است که این خطا در ادراک حسی درباره ادراک محسوس عرضی واقع می‌شود. ادراک محسوسات عرضی مستقیم نیست، بلکه به واسطه محسوس دیگری است؛ از این رو این محسوسات در معرض خطا قرار می‌گیرند. نتیجه آنکه اختلال در حواس می‌تواند مانع شناخت و درک معقولات شود و ارزیابی‌ها و کشف حقایق عقلی را با خطا روبه‌رو کند و مانعی در راه پرورش و تربیت عقل شود (کاوندی، ۱۳۸۹، ص ۹۵-۷۵). حال هرچه قدر

حواس تمرین بیشتری داشته باشند و بیشتر به کار گرفته شوند، بهتر عمل می‌کنند. این امر، یادگیری‌های بعدی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد و عقل کمتر دچار خطا می‌شود.

۴-۱-۱. طغیان‌های نفسانی

کشمکش‌های نفسانی، توازن عقل را از بین می‌برد و عقل را هم در حیطه‌های نظر و اندیشه، عمل و کردار به خطا می‌اندازند؛ از این رو بخشی از راهکارهای تربیت عقلانی باید به مهار طغیان‌های نفسانی اختصاص یابد (باقری، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۰۵). به عبارت دیگر قوه ناطقه و عقل برای آنکه پذیرنده فیوضات و معقولات باشند و بتوانند صحیح قضاوت کنند و به وظیفه خود که راهنمایی و ارشاد آدمی به مسیر سعادت است، عمل کنند باید از مبدأ تمایلات نفسانی رهایی یابند که لازمه تحقق چنین امری تقویت و توانمندسازی نفس است (ابن‌سینا، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۴۰۶). ابن‌سینا می‌گوید: هرچقدر نفس قوی‌تر باشد، کمتر از مجذوبان منفعل می‌شود و هر دو طرف (شهوة و غضب یا حواس ظاهر و باطن) را شدیداً ضبط می‌کند و نگه می‌دارد و هرچقدر که ضعیف‌تر باشد، بیشتر منفعل می‌شود. نفس هر قدر قوی‌تر باشد، کمتر به شواغل حسی مشغول می‌شود و طرف دیگر مرجح می‌شود و وقتی نفس قوی‌تر باشد، این معنی در آن مطمئن‌تر است. نفس نیرومند، دارای قدرت کنترل خود است و توانایی زیادی در مدیریت دارد و می‌تواند بر قوا و نیروهای بسیار خود که هر یک گرایش ویژه و منحصر به فرد دارند، تسلط داشته باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۴۰۶). ابن‌سینا برای از بین بردن طغیان‌های نفسانی، روش‌هایی را در دو مرحله یادآور شده است. این روش‌ها در مرحله اولیه شامل کمک گرفتن از دوست خردمند و مقایسه خود با دیگران و مراقبه نفس، و در مرحله بالاتر، ریاضت و زهدورزی است. این روش‌ها باعث می‌شود که قوه شهویه و غضبیه تحت سلطه عقل قرار گیرند و مانع تنزل آدمی و سبب رشد عقلانی وی شوند (ابن‌سینا، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۴۰۶). برای رفع این معضل، امروزه در نظام‌های تعلیم و تربیت باید مفاهیم تربیتی عینی شوند و یادگیرنده را هدایت کنند تا خود را بشناسد و بتواند درباره‌ی درستی و نادرستی رفتارهای خود با دیگران به قضاوت منطقی برسد. اگر این روش‌ها و راهکارها پرورش یابند، به رشد عقلانی او کمک خواهند کرد.

۱-۲. مؤلفه‌های نگرشی

محور نگرشی به آمادگی (تمایل قبلی) برای پاسخ مسلم و قطعی به محرک‌های خاص گفته می‌شود که این پاسخ‌ها با احساسات، عواطف، عقاید، باورها، تصمیمات و تمایلات توأم است (پرچمی، ۱۳۸۲، ص ۴۸). مؤلفه‌هایی که در این محور قرار گرفتند، عبارت‌اند از:

۱-۲-۱. عدم تمایز میان خوبی‌ها و بدی‌ها

از دیدگاه ابن‌سینا، یکی از روش‌های دستیابی به سعادت، آگاهی از فضایل (خوبی‌ها) و رذایل (بدی‌ها) است. ابن‌سینا می‌گوید: هر انسانی که از خودش بی‌خبر نیست و به وجود خویش ارادت می‌ورزد، در راه خودشناسی قدم برمی‌دارد. انسان باید نسبت به فضایل شناخت پیدا کند و به صورت دقیق بداند که چه اموری جزء فضایل شمرده می‌شود و طریق رسیدن به این فضایل را نیز بیاموزد تا به تزکیه خود بپردازد. ممکن نیست که انسان طبعاً دارای برتری یا با رذیلت آفریده شده باشد، بلکه ممکن است استطاعت بعضی از فضائل و رذایل را داشته باشد و انجام آن اعمال برای او سهل باشد؛ بنابراین فضائل و رذائل خلقی با تکرار افعال احداث می‌شوند و اگر اعمال خیر باشند، فضایل خلقی پدید می‌آیند و اگر شر باشند، رذایل خلقی ایجاد می‌شوند. عدم تمایز بین فضایل و رذائل سبب اختلال در شناخت و پرورش عقل می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۹۹، ص ۷۷)؛ بنابراین باید از صفات نکوهیده‌ای که موجب نزول از مرتبه انسانی، و مانع رشد عقل، و سبب تاریکی روح‌وروان می‌شوند، دوری کرد؛ صفاتی چون: طمع، حسد، غرور، کاهلی و خوش‌بینی. همه این صفات، متربی را درگیر ارزش‌های غیرحقیقی و قضاوت و تجزیه و تحلیل نادرست از امور واقعی می‌کند و در نهایت سبب اختلال در تشخیص حقیقت می‌شود. همچنین باید با تزکیه و تهذیب نفس، راه را برای رشد و پرورش عقل هموار کرد (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲۸، ص ۷۷۶).

۱-۲-۲. خشم و غضب

خشم از اموری است که مانع ورود صحیح عقل به صحنه تشخیص می‌شود و از اینکه آزادانه و آگاهانه اظهار نظر کند، جلوگیری می‌کند. خشم، عقل را فاسد، و از راه صواب دور می‌کند. ابن‌سینا درباره خشم می‌نویسد: «انسان در پی نیازهای عقلانی خود، فعل متناسب با آن نیاز و آثار مترتب بر آن را تصور می‌کند؛ از این رو غضب در برابر عقل قرار می‌گیرد و گاهی افعالی (مانند حرص و طمع) از این دو قوه با مشارکت یکدیگر صادر می‌شوند؛ و گاهی هم از قوه

فاعله، افعالی که تنها مختص به یکی از این قواست، تحقق می‌یابد و چون این قوا نسبت به عقل در مرتبه نازل‌تری قرار دارند، پس افعال ناشی از این قوا نیز نسبت به افعالی که از عقل نشأت می‌گیرند، جایگاه پست‌تری دارند؛ پس بر انسان واجب است که با عقل از آن‌ها دوری کند. راهکارهای پیشگیرانه که برای کنترل خشم و آثار آن مؤثرند عبارت‌اند از: شناخت زمینه‌های درونی و بیرونی خشم، پیشگیری از مسیر تفکر و داشتن مهارت‌های فردی برای کنترل خشم. پیشگیری و درمان خشم در قرآن آمده است.^۱ کسی که می‌خواهد محبوب خدا شود، باید خشم خود را فرو برد و از خطای مردم درگذرد. در مرحله پیشگیری انسان باید با پشتوانه باورهای دینی رعایت دستورات اخلاقی و توکل به خدا به زندگی خود آرامش دهد و وارد عرصه‌های نگرانی نشود.^۲

۳-۲-۱. عدم خلوص نیت

انسان باید در همه کارهایش تنها خداوند و رضایت او را در نظر بگیرد یا به اصطلاح شرعی، خلوص نیت داشته باشد و این نیت خالص، در صورت تکرار عمل، با گذشت زمان در او ملکه شود؛ در این صورت انسان به مجرد ذاتی دست می‌یابد و شوق فراوانی نسبت به صور عقلی و عملی در او پدیدار می‌شود. ابن‌سینا معتقد است در اثر تکرار اعمال در طول زمان، نیت خالص داشتن در انسان به صورت ملکه درمی‌آید، در این صورت چنین انسانی مثل موجود مجرد بالذات می‌شود و قوه اشتیاق به سوی معقول هدایت می‌شود و اشواق فعلی در او زیاد می‌شود. بنابراین، کار از نظر ایشان برای غیر از خدا، شاخص اصلی آن عدم خلوص نیت است (ابن‌سینا، ۱۳۹۷، ص ۲۷۷). برای دستیابی به خلوص نیت این راهکارها معرفی می‌شوند: ۱. تقویت شناخت و اعتقادات: شناخت خداوند و صفات او و توجه به علم خداوند نسبت به تمام رفتار و حرکات و حتی نیات ما، می‌تواند در ایجاد حضور قلب و دستیابی به نیت خالص مؤثر باشد. توجه به فقر و نیاز خود در برابر معبود نیز به حضور قلب و خلوص نیت کمک می‌کند (آمدی، ۱۳۹۱، ص ۴۳۱)؛ ۲. تمرین در قطع امید کردن از مردم: یکی از عوامل مهم در آلوده شدن اعمال به ریا این است که انسان به مدد دیگران چشم امید دارد و

۱. اشاره به این آیه دارد: «الَّذِينَ يُتَّقُونَ فِي السَّرِّ وَالضَّرِّ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (آل عمران/۱۳۴).

۲. اشاره به این آیه دارد: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد/۲۸).

گمان می‌کند که آنان در حل مشکلات وی توانا هستند. این امر ناشی از ضعف شناخت و عدم یقین به توانایی و قدرت خداوند است؛ بنابراین باید تکیه بر قدرت خداوند کرد و از او یاری جست. البته این کار با ممارست میسر خواهد شد (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱، ص ۱۲۳)؛ ۳. پرداختن به عبادات: یکی دیگر از عوامل دستیابی به اخلاص، روی آوردن به عبادات است؛ چراکه نفس در این حال، انسان را در رسیدن به وادی مخلصان کمک می‌کند (آمدی، ۱۳۹۱، ص ۱۷)؛ ۴. توجه به ارزش وجودی انسان: انسان گوهری گران بها و خلیفه خداوند بر روی زمین است و نباید به راحتی جنس گرانسنگ را به بهایی ارزان سودا کند و هر کس را مشتری این کالا بداند؛ ۵. تصور وداع آخرین با اعمال خیر: تصور اینکه انجام عمل نیک به ویژه عبادات، آخرین فرصت انجام کارهای خیر و خدایسندانه برای انسان است، می‌تواند در ایجاد خلوص نیت مؤثر باشد (مجلسی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۷).

۴-۲-۱. وابستگی به امور دنیوی

ابن سینا با بهره‌گیری از روش نقلی به این باور رسیده است که تن دادن به شهوات دنیا و دوست داشتن دنیا، به شقاوت اخروی انسان خواهد انجامید. او با استناد به قرآن، نشان می‌دهد که حب دنیا عامل دورشدن از مسیر هدایت است که بالطبع نتیجه‌اش عذاب و شقاوت اخروی است. در واقع نفس به منظور وصول به مرتبه کمال، چاره‌ای جز ترک علائق و دلبستگی‌های دنیا و بی‌اعتنایی نسبت به لذت‌های مادی و زودگذر آن ندارد؛ چراکه احوال دنیا بی‌اصل است و زودزوال، و حطام و اشتغال دنیا به همراه معانی همچون احوال و نمایش خیال است به همراه اسرار عقل و هر کس به آن مشغول شود، از معقول بازماند و در غرور هوی اسیر جهل هاویه شود (ابن سینا، ۱۳۶۶، ص ۱۰۵)؛ به عبارت دیگر، نیروی عقل انسان در قالب خاصی حرکت می‌کند و آنچه را دل بیسندد به سراغ آن می‌رود و درباره‌اش می‌اندیشد و اگر از چیزی تنفر داشته باشد، در آن تعقل نمی‌کند. محبت دنیا افزون بر اینکه مانعی برای رشد عقل است، سبب زایل شدن عقل نیز می‌شود.

۱. اشاره به این آیه از کلام خداوند دارد: «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» (نحل/۱۰۷).

۱-۳. مؤلفه‌های عملی

مؤلفه‌های عملی به اموری گفته می‌شود که از روی عقل و اندیشه باشد (راغب اصفهانی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۲۵۰) و دو گونه است: جوارحی که با اعضای بدن انجام می‌شود، و جوانحی که منشأ آن روح و قلب آدمی است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۳۰۷-۳۰۴)؛
براین اساس مؤلفه‌هایی که در این محور قرار دارند، عبارت‌اند از:

۱-۳-۱. سرکشی در برابر فرامین الهی

برای دورشدن از شقاوت و حصول به سعادت باید فرامین الهی را سرلوحه زندگی خود قرار داد و در حلقه ایمان، پیرو دین الهی بود و معارف دینی را پذیرفت؛ زیرا این راه به سعادت می‌انجامد و غیر از این نصیبتش جز شقاوت چیزی دیگر نیست که نشانه بی‌اعتقادی و بی‌ایمانی در انسان می‌شود و این بی‌اعتقادی باعث می‌شود که انسان از دستورات و فرمان الهی سرپیچی کند و دچار شقاوت شود. بهترین راه برای مطابقت برخی عقاید و افعال به امر الهی این است که انسان خلوص نیت داشته باشد. ابن‌سینا بر این باور است که انسان برای دوری از شقاوت، علاوه بر رعایت احکام، در دایره باورها نیز باید تابع دین الهی باشد و معارفی را بپذیرد که مقبول دین است و سبب رشد عقل می‌شود و به سعادت می‌انجامد (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص ۸۴).

۱-۳-۲. تحریکات شیطانی

اگر انسان تحت تأثیر شیطان قرار گیرد و به خواسته‌های وی عمل کند، مانع رشد عقلش می‌شود. شیطان، انسان را به سمت عالم ماده و وابستگی‌های دنیوی حرکت می‌دهد و آدمی را به سمتی خلاف طبیعت خود که مغایر با کمال و تربیت عقلانی است، می‌کشاند. ابن‌سینا در بیان تفسیر عقلی خود از سوره ناس (من الجنة والناس) مبدأ تحریکات انسان را قوه متخیله معرفی می‌کند. البته قوه متخیله در صورتی انسان را فریب می‌دهد و به سمت علایق مادی می‌کشاند که نفس حیوانی آن را به کار بگیرد؛ به این ترتیب، از یک سو نفس از توجه به عالم مفارق و آنچه شایسته انسانیت است، غفلت می‌کند، و از سوی دیگر عواملی نظیر تحریکات شیطانی موجب می‌شود انسان در دام جهل مرکبی گرفتار آید که به موجب آن از پیامدهای فعل ناشی از اراده عقلانی غافل شود (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، ق، ص ۳۳۴). راهکارهای تربیتی مؤثر و روشن قرآن برای عبور از موانع تحریکات شیطانی عبارت‌اند از: ۱. توبه مؤثرترین چیزی

است که سبب از بین رفتن گناهان و پاکسازی انسان از آلودگی‌ها و نخستین قدم برای مقابله با شیطان است. انسان باید دلش را به نور الهی منور کند (بقره/۳۷)؛ ۲. ذکر خدا: ذکر خداوند از نظر قرآن حد مشخصی ندارد. انسان‌های متقی پس از روبه‌رو شدن با وسوسه شیطان، با ذکر الهی بینش پیدا می‌کنند و به یاد می‌آورند که پروردگارش مالک و مربی آنهاست و اوست که تمام امورشان به دست وی رقم می‌خورد؛ پس به او پناه می‌برند و از او یاری می‌جویند تا فریب نیرنگ‌ها و وسوسه‌های شیطان را نخورند؛ ۳. تقوا: تقوا سپری است که انسان را از وسوسه‌های شیطانی در امان نگه می‌دارد. تقوا مانند دژ محکمی است که انسان را از گزند تیرهای زهرآگین شیطان محافظت می‌کند؛ بنابراین همه برای رسیدن به تقوا باید تلاش کنند و هر کس به اندازه توانایی‌اش در این مسیر قدم بردارد (طباطبائی، ۱۳۷۸، ص ۳۶۷)؛ ۴. پناه‌بردن به خدا: شیطان بر کسانی که ایمان آورده، و به پروردگار توکل کرده، و به خداوند پناه برده‌اند، سلطه‌ای نخواهد داشت. انسان با پناه‌بردن به خداوند از شر شیطان نجات پیدا می‌کند؛ ۵. توکل به خداوند متعال مانع چیرگی شیطان به انسان خواهد بود (نحل/۹۹). انسان با داشتن اعتماد قلبی و وابسته‌بودن به نیروی لایزال الهی مانع سلطه‌گری شیطان بر خود می‌شود (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ص ۵۴۰).

۱-۳-۳. افزون‌خواهی (حرص)

حرص معمولاً بار منفی دارد و از قوه شهویه-غضبیه نشأت می‌گیرد (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۲۷۶). و هرگاه به کار رود، حرص بر مال و ثروت و مقام و مانند آن به ذهن می‌رسد؛ ولی بار مثبت نیز دارد و در امور ستودنی و کارهای خیر هم به کار می‌رود. به باور ابن‌سینا، تقاضاهای دنیا پایانی ندارد و انسان هر مقام و منزلت و مالی که در این دنیا کسب کرده باشد، باز هم بیش از آن را درخواست می‌کند. اگر انسان کمی بیندیشد، متوجه می‌شود که همین حرص سیری‌ناپذیر است که باید از آن بترسد. البته انسان از آن ترسی به دل راه نمی‌دهد؛ چراکه این حرص، مقبول نفس و هواهای نفسانی و تصور خودساخته انسان است و بر نیرو و مال دنیا،

۱. خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَدَّكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ»؛ یعنی: چون اهل تقوا را از شیطان وسوسه و خیالی به دل فرا رسد همان دم خدا را به یاد آرند و همان لحظه بصیرت و بینایی پیدا کنند (اعراف/۲۰۱).
 ۲. «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (نحل/۹۹).

طمع‌ورزیدن و مشغول‌شدن به این امر باطل حقیقت ندارد؛ چراکه دنیا سرایی بیش نیست (ابن‌سینا، ۱۳۸۷ ص ۳۵۱).

طمع مانعی برای رشد عقل محسوب می‌شود. حرص، عقل را به اشتباه می‌اندازد و یادگیرنده در تصمیم خود دچار خطا می‌شود؛ از این رو در تربیت عقلانی باید زمینه‌ای مهیا شود تا یادگیرنده در هر کاری اندیشه کند و دست از افزون‌خواهی (حرص) بردارد تا بتواند به حکم عقل در آن کار اعتماد کند. آنچه در تربیت عقلانی باید بدان توجه کرد، تعدیل کردن خواسته‌های یادگیرندگان است که این کار جز با سیطره عقلی قوی پدید نمی‌آید.

۴-۳-۱. شهوت‌رانی

انسان تمایلات فراوانی دارد که اصل این تمایلات تلاش برای رفع نیازهای فردی و نوعی، امری انکارناپذیر و ضروری است؛ ولی مهم این است که در میان تمایلات گوناگون، نوعی هماهنگی و تعادل به وجود آید و به همه آن‌ها در حد مطلوب و معقول توجه کند. اگر انسان نسبت به یکی از تمایلات بیش از حد توجه کند و تمام همتش را صرف آن سازد، نه تنها به طور مطلوب و معقول به آن نمی‌رسد، بلکه ناهنجاری‌های دیگری ایجاد می‌شود و از همه مهم‌تر اینکه مانعی برای رشد عقلش می‌شود و آن را از کارایی لازم می‌اندازد. از آنجایی که ساحت مقدس وجودی انسان، یعنی نفس او، به عالم دیگری تعلق دارد، انسان باید شوقی را نسبت به آن عالم در خود پروراند و برای دستیابی به سعادت، خود را از بعد سافل یعنی جسم و هر آنچه متعلق به عالم مادی و عوارض مضر آن است، رها سازد. این رهایی در صورتی محقق می‌شود که انسان برای دستیابی به سعادت، قوه عملی را برای تزکیه و تهذیب خود به کار گیرد و از طریق کندوکاو و تفحص در مسائل حکمی و نظری به قرب حق برسد؛ و تقویت این دو قوه نیز منوط به این امر است که انسان خود را از انگیزه‌های شهوانی و تعلقات دنیوی رها سازد. ابن‌سینا بیان می‌کند که حقیقت وجود انسان نفس است که به عالم علوی تعلق دارد و جسم متعلق به عالم مادی است (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق، ص ۲۷۹). از مجموع اندیشه‌های ابن‌سینا بر می‌آید که شهوت‌رانی مانع مهمی در فرایند تربیت عقلانی است و در صورت پیروی از آن، زهام امور انسان را در اختیار می‌گیرد و بر عقل غلب می‌شود؛ در این صورت عقل کارایی خود را از دست می‌دهد. پیروی از شهوات مانعی بر سر راه تربیت

عقلانی است و معمولاً مانند پرده‌ای به روی عقل یادگیرنده کشیده می‌شود و حقیقت را در نظر وی دگرگون می‌سازد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که عقل انسان تربیت‌پذیر است؛ از این رو شناخت موانع تربیت عقلانی و ارائه راهکارهای تربیتی در زدودن آن‌ها از موضوعاتی است که نقش مهمی در تعلیم و تربیت ایفا می‌کند. افرادی همچون ابن‌سینا در زمینه‌های مختلف تربیتی از جمله تربیت عقل نظریات دقیقی ابراز داشته، و به‌صراحت به اهمیت تربیت عقل در سازندگی انسان و جامعه اشاره کرده‌اند. در آثار ابن‌سینا بر لزوم شناخت تربیت عقلانی و عبور از موانع آن تأکید شده است؛ پس تبیین دیدگاه‌های تربیتی او می‌تواند برای نظام تعلیم و تربیت کشور ضروری باشد. برای اینکه راه‌ها و روش‌های درست تربیت عقلانی را دریابیم و بدانیم چه چیزهایی شاکله انسان را می‌سازد و او را به هدف غایی که همان قُرب الهی است، می‌رساند یا از آن باز می‌دارد، باید موانع مؤثر بر تربیت عقلانی را شناسایی، و برای از بین بردن این موانع راهکارهای تربیتی مناسبی پیشنهاد کنیم. ابن‌سینا در صدد بود با بیان ویژگی‌های تربیت عقلانی نقش مهم آن را در مسیر عبودیت مطرح کند. وی معتقد است بُعد عقلانی به‌خودی‌خود شکوفا نمی‌شود، بلکه برای رسیدن به منزل مقصود که همان سعادت انسان است، به تربیت نیاز دارد و در اینجا است که شناخت موانع برای نیل به اهداف، جهت پرورش و تفکر انسان و فراهم کردن شرایط لازم در مواجهه با جهان هستی ضرورت پیدا می‌کند. در این پژوهش به موانع تربیت عقلانی با مبنا قراردادن اندیشه ابن‌سینا و بیان راهکارهای تربیتی در عبور از آن‌ها اشاره شد. عبور از این موانع می‌تواند موجب رشد عقل شود. شناخت موانع دارای محاسنی بود که در این مقاله به آن‌ها اشاره شد. موانع در سه محور شناختی و نگرشی و مهارتی شناسایی شد. در محور شناختی مؤلفه‌های وهم، ستیزه‌جویی با حقیقت، اختلال در حواس، طغیان‌های نفسانی، در محور نگرشی مؤلفه‌های عدم تمایز بین خوبی‌ها و بدی‌ها (فضائل و ذائل)، خشم و غضب، عدم خلوص نیت، وابستگی به امور دنیوی، و در محور عملی مؤلفه‌های سرکشی در برابر فرامین الهی، تحریکات شیطانی، افزون‌خواهی (حرص)، شهوت‌رانی قرار گرفت. انسان برای رسیدن به سعادت با کمک قوه عقل عملی باید به تهذیب نفس پردازد و از راه تحقیق و تفحص در مسائل حکم ۰۰ی و تقویت قوه نظری عقل به

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی از منظر ابن سینا/ زهرا محمدی خشویی و دیگران ۱۳۳

حق تعالی تقرب یابد. با توجه به پژوهش حاضر پیشنهاد می‌شود در برنامه‌های تعلیم و تربیت به عقلانیت حقیقی که در مقابل عقلانیت ابزاری و بازارسازی تربیت است، توجه ویژه شود. این مهم با وحدت عقل نظری و عملی و عبور از موانع تحقق می‌یابد.

منابع

قرآن کریم.

آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۹۱). *غررالحکم* (محمدعلی انصاری قمی، مترجم). قم: ناشر امام عصر (عج).

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۳). *الإشارات والتنبيهات* (حسن ملکشاهی، مترجم). تهران: سروش.
ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۳ ق). *الإشارات والتنبيهات* (نصیرالدین محمد بن حسن طوسی و قطب‌الدین محمد بن ابی جعفر رازی، شارحان) بی‌جا: دفتر نشر کتاب.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۴). *الإشارات والتنبيهات*. قم: البلاغت.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۲). *الالضویه فی المعاد* (حسن عاصی، به کوشش). تهران: شمس تیریزی.
ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۰ ق). *رسائل ابن سینا، رسالة فی السعادة* (محمدتقی ایمان؛ احمد کالاه ساداتی، مترجمان). قم: ناشر بیدار.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۹). *رسالة فی علم الأخلاق* (یوسف احدی، مترجم). قم: مؤسسه فرهنگی، هنری تادیب فقه جواهری.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۷). *رسالة نفس* (موسی عمید، به کوشش). همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ق الف). *الشفاء الالهيات* (ابراهیم مدکور، ال‌اب قنواتی، سعید زاید، به کوشش). قم: ناشر مکتبه آیت الله المرعشی.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۶). *فنون سماع طبیعی* (محمد علی فروغی، مترجم). تهران: نشر نو.
ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹). *النجاة من الغرق فی بحر الضلالت* (محمدتقی دانش‌پژوه، به کوشش). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۷). *نفس شفا* (محمدحسین نائیجی، مترجم). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

احسانی، محمد (۱۳۹۴). *تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
احمدی، علیرضا؛ و نوری، حمیدرضا (۱۳۹۹). بررسی جایگاه تربیت عقلانی در سند تحول بنیادین

آموزش و پرورش. نشریه پویا در آموزش علوم انسانی، ۶(۲۰)، ص ۶۱-۷۴.

- اخلاقی، مرضیه (۱۴۰۱ ش). ادراک حسی و مبانی فلسفی آن از نظر ابن سینا و لایب‌نیتس. دوفصلنامه حکمت سینوی، ۲۶(۶۸)، ص ۲۵-۵۰.
- ادیب حاج باقری، محسن؛ پرویزی، سرور؛ و صلصالی، مهوش (۱۳۹۴). روشهای تحقیق کیفی. تهران: نشر و تبلیغ بشری.
- باقری، خسرو (۱۳۹۴). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. تهران: مدرسه.
- باقری، خسرو؛ توسلی، طیبه؛ و سجادیه، نرگس (۱۳۸۹). رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- بهشتی، سعید؛ علایی، محمد؛ و سلحشوری، الهه (۱۴۰۰ ش). بررسی مبانی معرفت‌شناسی غزالی و ملاصدرا دلالت‌های آن بر تربیت عقلانی. پژوهش در آموزش معارف در تربیت اسلامی، ۱(۲)، ص ۱۱۳-۱۵۰.
- پرچی، داود (۱۳۸۲). فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، مطالعات بسیج، ش ۱۸، ۱۹، ص ۴۵-۸۹.
- تقی‌زاده پاسندی، مرضیه؛ و میریان، سید احمد (۱۴۰۰ ش). شناسایی موانع تربیت عقلانی در سیره صادقین (ع) و آموزه‌های قرآنی. فصلنامه علمی پژوهشی قرآن و طب، ۶(۱)، ص ۱۵۰-۱۶۱.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). تفسیر انسان به انسان، (محمد حسین الهی زاده، محقق). قم: اسراء.
- حسینی همدانی، سید محمد (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان (محمد باقر بهبودی، به‌کوشش). تهران: کتابفروشی لطفی.
- خامنه‌ای، علی (۱۳۹۷). طرح کلی اندیشه اسلام در قرآن. قم: مؤسسه فرهنگی ایمان جهادی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). لغت‌نامه. تهران: نشر افست گلشن.
- دیباچی، سید محمد علی (۱۳۸۵). نوآوری‌های ابن سینا در علم النفس. فصلنامه پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۸(۱)، ص ۵۳-۸۸.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۳). مفردات الفاظ القرآن. تهران: مرتضوی، جلد ۱ و ۲.
- رحیمی، احسان؛ و حسینی، فردین (۱۳۹۸). تحلیل ابعاد مؤلفه‌های عقلانیت مبتنی بر روایت معصومین. اسلام و علوم اجتماعی، ۱۱(۲۱)، ص ۶۹-۸۸.
- ساراسون، آروین جی؛ ساراسون، باربارا آر (۲۰۰۵ م). روانشناسی مرضی (بهمین نجاریان و همکاران، مترجم). تهران: رشد.
- شکوهی یکتا، محسن (۱۳۸۰). تعلیم و تربیت اسلامی (مبانی و روش‌ها). تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی از منظر ابن‌سینا/ زهرا محمدی خشویی و دیگران ۱۳۵

طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۸). *تفسیر المیزان* (ناصر مکارم شیرازی، مترجم). تهران: ناشر بنیاد علمی فکری علامه طباطبائی.

عثمان، عبدالکریم (۱۳۶۱). *روان‌شناسی از دیدگاه غزالی و دانشمندان اسلامی* (محمد باقر حجتی، مترجم). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

عشوری، مریم؛ حیدری، محمد حسین؛ نصرآبادی، حسنعلی (۱۳۹۲). موانع تربیت عقلانی از دیدگاه شهید مطهری. معرفت، ۲۲(۱۰۱)، ص ۱۱۴-۱۹۴.

علائی، محمد (۱۴۰۰ ش). بررسی تطبیقی نظام‌های معرفت‌شناختی امام محمد غزالی و صدرالمتألهین و پیامدهای آن در قلمرو اهداف و روش‌های تربیت عقلانی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۲(۱)، ص ۱۱۳-۱۵۰.

کاوندی، سحر (۱۳۸۹). ادراک حسی، مقایسه دیدگاه ابن‌سینا و تئورهای جدید علوم اعصاب. دوفصلنامه حکمت سینوی، ۱۴(۴۴)، ص ۷۷-۹۵.

گال، مریدت؛ بورگ، والترالت؛ و گال، جوئیس (۱۳۹۵). روشهای تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی (احمدرضا نصر و همکاران، مترجم). تهران: سمت.

گوتک، جرالد (۱۳۹۶). مکاتب فلسفی و آراء تربیتی (محمد جعفر پاک سرشت، مترجم). تهران: سمت. مارکوزه، هربرت (۱۳۶۲). *انسان تک‌ساحتی* (محسن مؤیدی، مترجم). تهران: امیر کبیر.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۹۸). *بحار الانوار*. تهران: مؤسسه انتشارات کتاب نشر.

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۱). *میزان الحکمه* (حمیدرضا شیخی، مترجم). قم: دارالحديث. مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). *مجموعه آثار*. قم: صدرا.

ملکی، حسن (۱۳۸۹). *تعلیم و تربیت اسلامی با رویکرد کلان‌نگر*. تهران: عابد.

نوذری، محمود؛ زارعی رضایی، محمد حسین (۱۴۰۰ ش). مبانی، مفهوم و اهداف تربیت عقلانی از دیدگاه علامه طباطبائی. فصلنامه پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۲(۱)، ص ۲۵-۴۶.

نوروزی، رضاعلی؛ و حاجیانی، فهیمه (۱۴۰۱ ش). تحلیلی بر موانع تربیت عقلانی از دیدگاه هگل، فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، ۱۶(۴۰)، ص ۵۲۱-۵۳۹.

نوروزی، رضا علی؛ غلامی، اکبر؛ حیدری، محمد حسین؛ و سپاهی، مجتبی (۱۴۰۰ ش). روشهای تربیت عقلانی در رویکرد فیض‌محور فلوطین. دوفصلنامه فلسفه تربیت، ۶(۱)، ص ۱۳۱-۱۵۱.

Colaizzi, Paul F., (1978). Psychological Research as the Phenomenologist Views it. In R. S. Valle & M. King (Eds.), *Existential phenomenological alternatives for psychology* (p. 48-71), New York: Plenum.

Emilsson, E. K. (2007). *Plotinus on Intellect*. Oxford: Oxford University Press.

- Mayring, p. (2000). Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution. Klagenfurt: gesis.
- Omera, Dominicj (1993). *Plotinus: an introduction to the Enneads*. New York: Oxford University Press.
- Tomer, J. (2008) Beyond the rationality of economic man toward the true rationality of human. *The Journal of Socioeconomics*, 37(5), 1703-1712T.

